

ТМ	Г. XXXIII	Бр. 3	Стр. 783 - 801	Ниш	јул - септембар	2009.
----	-----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 336.7

Стручни чланак

Примљено: 28.3.2009.

Српко Косорић

Висока школа унутрашњих послова

Бања Лука (БиХ)

ПОЈАВА, РАЗВОЈ И УЛОГА НОВАЦА У САВРЕМЕНОЈ ПРИВРЕДИ*

Резиме

Новац је друштвена појава веома старог поријекла, настала на одређеном ступњу историјског развоја људског друштва. У почетку се новац појавио да би олакшао процес размјене производа и да би тај процес усавршио, подигао на виши ниво. Међутим, у току историјског развоја новац је почео да врши и друге функције, почео је да постаје самостална сила са повратним дејством на економску базу из које је иначе постао, која га је и издигла на пиједестал економских збивања. Настао је и развијао се са настанком и развојем тржишта, са настанком и развојем робне производње. Новац је довео и до заоштравања друштвених противурјечности, нарочито између индивидуалног и друштвеног карактера рада, као и између употребне вриједности и вриједности. Најзначајније функције новца су мјера вриједности, средство промета, новац као благо и новац као свјетски новац.

Кључне речи: новац, метални новац, новчанице, жирални новац, мјера вриједности, средство прометна, новац као благо, свјетски новац, кредитни новац

Појава новца

Као што је познато, било је периода у историји када није било новца и када о новцу није могло ни да се говори. Са развојем произ-

srpskokosoric@yahoo.com

* Рад је део ширег истраживања које се обавља на Економском факултету у Београду у оквиру пројекта, који је финансиран од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

водних снага друштва појавио се и новац, тако да слободно можемо речи да је новац и клатурна појава, па се као разлог наводи чињеница да новац није природна појава, те није ни одређен својим природним особинама, веч културна појава настала из одређених човјекових потреба, као што настају и умјетничка дјела којима сам човјек даје одређено „значење“ и „важење“.¹

Уколико појаву новца посматрамо са економског становишта и покушамо да објаснимо шта представља новац у економском смислу, онда ћемо одмах утврдити да се новцем купују различите ствари за људску употребу, а то значи да се помоћу новца врши размјена економских добара. Оно што још можемо утврдити, то јечињеница да са подјелом рада у друштву човјек не производи све што му је потребно за живот, већ само једну врсту производа од више стотина које свакодневно употребљава. С обзиром на ту чињеницу, човек је принуђен да ту врсту производа коју производи, продаје на тржишту за новац, како би помоћу новца купио разне друге производе који су му потребни за живот. Очигледно је да се помоћу новца врши размјена економских добара, а чим постоји размјена постоји и тржиште. Међутим, не значи да се са појавом тржишта јавља и новац, јер је познато да је постојала и натуралана размјена – роба за робу, а ту није био потребан новац.

Са развојем натуралне привреде развила се и новчана привреда – посредна размјена робе, роба се продаје за новац, па се тим новцем купује друга роба. Произилази да је новац појава новчане тржишне привреде, гдје се врши посредна размјена робе. Тако долазимо до познате Марксове формуле – P_1-H-P_2 – односно, до сазнања да се акт непосредне размјене раздвојио на два дијела: на акт продаје и акт куповине. У појави новца ово је веома значајан тренутак за разумјевање његове цјелокупне суштине. Сада кад неко нешто прода не мора истовремено за тај новац да купи неку другу робу, веч може новац задржати извјесно вријеме, па тек касније да купи оно што му буде било потребно. Ту очигледно новац може бити узрок оређеног застоја у процесу размјене, јер неко може продати робу, а да за добијени новац не купи другу робу, већ новац задржи у свом дчепу, што може довести до озбиљних поремећаја у процесу размјене робе.

Наиме, надовезује се и питање повјерења у новац, јер онај који одлаже куповину значи да има повјерење у новац да за њега касније може купити неку другу робу без икакве бојазни да ће претрпјети неку штету. Одмах, у првим данима зачетка појаве новца, било је присутно питање повјерења у новац, па је као такво присутно и данас, а биће значајно све дотле док постоји новац као средство размје-

¹ V. Meichsner, Основи науке о новцу, Скопје, 1958. стр. 8.

не роба. Новац искован од злата, који је имао пуну материјалну вриједност, кован је само зато да би се имало повјерења у њега, да би се тачно и сигурно гарантовала вриједност златника, односно, да садржина злата у једном златнику одговара броју новчаних јединица које су означене на самом златнику. Повјерење које су људи имали у новац је сасвим разумљиво када је упитању новац пуне материјалне вриједности.

И после престанка важења одређених комада златног новца, као средства размјене, ипак остаје материјална вриједност саме златне супстанце. Тако имамо данас ситуацију да ни у једној земљи свијета златници не функционишу као средства размјене, али су ипак задржали своју материјалну вриједност и људи их и данас врло радо купују. Повјерење људи да ће за одређену своту новца моћи да купе одређену количину производа даје вриједност папирном новцу. Једино друштвено користан људски рад може да ствара вриједност. Пошто је тај рад садржан у разним производима, и пошто се ти производи могу добити за одређене новчане јединице, то и новац има одређену вриједност за човјека, јер помоћу њега може размјенити свој рад за производе рада других људи.

Привид новчане мочи изазива велике дилеме и расправе, те се веома често у озбиљнијим научним и стручним расправама губе из вида остале реалне, економске категорије, које у ствари стоје иза новца и које представљају фактички његову суштину. У Прилогу критички политичке економије Маркс је истакао да „главна тешкоћа у анализи новца савладана је чим се схвати његово поријекло из саме робе“.² Ако схватимо зашто је и како дошло до појаве новца, одакле он вуче своје поријекло, онда је много сигурније да ћемо доћи до исправних и егзактнијих закључака у нашим анализама.

Новац овакав какав је данас, има повратно дејство на економску базу, на привреду. Зависно од тога како се управља новцем, то дејство може бити позитивно и негативно.

Развој новца кроз историју

Назив новца потиче од латинске ријечи „rescūia“ што је означавала богатство, а касније и новац. Сам корјен ријечи потиче од ријечи „печус“ што значи стока. Стока се употребљавала као средство размјене у примитивним заједницама сточарских народа. Нека номадска племена су употребљавала кожу као средство размјене добара. У историји су забиљежени разноврсни и веома интересантни предмети који су служили као средство размјене. Све су то у ствари

² К. Маркс, Прилог критички политичке економије, Култура, Београд, 1960, стр. 56.

првобитни и примитивни облици новца. Са развојем рударства и откривањем особина различитих метала, дошло се до сазнања да су метали веома погодни да служе као средство размјене. У почетку су се нарочито користили комади гвожђа као средство размјене добара. Касније је гвожђе потиснуто од стране бакра, тако да су у великој и масовној употреби били комади новца од бакра. На крају сви ти метали истиснути су из промета и уступили су мјесто племенитим металима, као што су злато и сребро, који су се задржали веома дуго у функцији новца.

Према историјским записима као средство размјене употребљавало се сребро, бакар и злато скоро четири хиљаде година. Веома је интересантно казивање Херодота, кога многи називају „оцем историје“, а који о старим Лиђанима, између осталог каже: „Ови су се, колико ми је познато, први на свијету почели бавити трговином, и први су употребљавали и ковали златни и сребрни новац“.³ Ако би се држали овог податка, значи да се први ковани новац од злата и сребра појавио још у VIII вијеку прије наше ере. По неким подацима и тврдњама ковани новац се употребљавао у Индији стотину година прије него у Лидији. Исто тако је познато да се ковани новац снажно развио у грчким градовима, грчким насељима и у Италији.

По Херодоту се са појавом новца појавила и трговина, односно Лиђани су први народ на свијету који се почео бавити трговином, па је сасвим разумљиво што су први почели да кују и употребљавају новац од злата и сребра. То значи да је Јелада колијевка трговине и кованог металног новца. Захваљујући прије свега својим природним особинама злато и сребро су се дуги низ година налазили у функцији новца, односно веома дуго су се одржавали као средство размјене. Постојаност, ковност, трајност, замјенљивост, лака дјелљивост, лака преношљивост и њихова ријеткост су природне особине које посједују племенити метали и које су у великој мјери допринијеле да се кроз историју одрже тако дуго у функцији новца.

Најважнији облици новца у историји цивилизованих народа су метални новац, новчаница и жирални новац.

Метални новац

Најстарији начин плаћања металним новцем назива се пенсаторно плаћање. Он се састојао у томе што су сами метали били новац, па се приликом сваког плаћања морала да одмјерава количина дотичног метала. Тако имамо израз фунта који означава одређену тежину метала (1 фунта = 453,592 грама). Овакав начин плаћања је у свакодневној пракси наилазио на приличне тешкоће, јер се приликом

³ Херодотова историја, I књига – Клија, Матица српска, Нови Сад, 1966, стр. 49.

сваког плаћања морало вршити мјерење, провјеравати каквоћа и финоћа метала итд. Зато су се у пракси почели појављивати комади метала на којима су били утиснути жигови који су означавали количину, финоћу и сл. Ови су се комади употребљавали много лакше у промету, јер су све више почели да се примају без посебне провјере њихове количине и каквоће, тако да су потребама промета много више одговарали. Ови комади метала почели су да се обликују, да се искивају у различитим облицима, али увијек са назнаком њихове садржине, односно вриједности. Тако се почело развијати ковање новца од различитих метала, а нарочито од племенитих метала.

Новац се није могао ковати од чистог злата, јер је познато да је злато мекано и лако савитљиво. Зато се приликом ковања златног новца увијек злату додавао неки тврђи, неплеменити метал. При томе је однос између злата и неплеменитог метала био тачно утврђиван, а касније је тај однос и типизиран. У већини земаља се законом одређује колико злата мора да садржи свака новчана јединица, па се тако ковао новац и примао у промету са великом сигурношћу и повјерењем. И овај нови новчани облик је резултат развоја и потреба робног промета, јер је пенсаторно плаћање заиста у великој мјери отежавало робни промет, односно плаћање. Свакодневна употреба овог новца доводила је до тога да се материјална супстанца – злато, све више трошило хабањем новца, тако да се означена количина племенитог метала фактички смањила. Ово смањење је вршено често и од самих валдара који су ковали новац, јер су дио племенитих метала почели употребљавати за накит, украсе на дворовима итд.

Кривотворење новца је стара појава. Тврди се да је Поликрат још 540. године пр. н.е. подвалио Спартанцима новцем направљеним од лажног злата. Исто тако, у историји имамо доста примјера смањивања количине племенитог метала у новчаној јединици. Историја развоја новчаног система старог Рима карактерише се непрестаним и упорним смањивањем квалитета кованог новца. Током времена дошло је до тога да је Римско царство стварно прешло са златног и сребрног стандарда на бакарни стандард. Због тога постоји тврдња да је упропаштавање квалитета новца било узрок пропасти Рима, што је свакако претјерано.⁴ Стари Грци су се одупирали појави кривотворења новца, јер су схватили да је то подвала чији је успјех краткотрајан, која се на крају окрене против самог кривотворца и лупи га по глави, и да је честитост, ако ништа друго, барем добра комерцијална политика.⁵ У нашој привредној историји, такође имамо примјере кварења новца. „Те промјене у реалној вриједности новца путем сма-

⁴ J.K. Galbraith, Новац, Стварност, Загреб, стр. 21.

⁵ Исто, стр. 15.

њивања процента племенитог метала служиле су као средство, којим су владаоци и велики феудалци долазили до огромних прихода. Познати су вратоломни валутарни експерименти краља Драгутина, због којих је у крајњој линији народ највише патио⁶.

На овај начин се новчана јединица почела осамостаљивати од новчане материје. У промету је фунгирала једна „фунта“ или једна „рубља“ као средство размјене, а није провјеравана више и њена стварна садржина. Тако се од пенсаторног прешло на нумеричко плаћање.

Новчанице

Практичне потребе бржег и ефикаснијег одвијања процеса размјене довеле су до појаве кованог новца. Свакодневна употреба кованог новца и даљи развој процеса размјене, довели су до тога да се јавио низ проблема и око ковања новца и у вези са његовом употребом. Појавили су се проблеми у вези са ковањем ситних комада новца, као и у вези са ковањем крупнијих износа. Са развојем трговине појављује се проблем преноса готовог новца из једног мјеста у друго, као што је могућност пљачке, разбојништва на друмовина итд. Ковани новац се у промету троши, хаба, те губи од своје материјалне вриједности. Зато су се појавиле обвезнице које су гласиле на износе готовог новца и које су се одмах могле замијенити за готов новац, и то у оном износу у којем је гласила обвезница. Ове обвезнице су се све више почеле примати у промету за разна плаћања, тако су се појавиле прве новчанице.

Почетак издавања новчаница, налазимо у пракси Лондонских златара, који су уживали велико повјерење јавности. Код њих су појединци полагали готов новац и од њих добијали признанице на положене суме. Ове потврде давале су право њиховом имаоцу да од златара подигне износ на који је признаница гласила. Ове признанице познате су у историји под именом сертификати. Оне су се примале у промету као средство плаћања, биле су веома подесне у техничком смислу плаћања, па су почеле веома радо да се примају уместо готовог, кованог новца. С правног становишта то су уствари биле потврде о депозиту кованог новца у одређеном износу.

Трговац када би полазио на пут, депоновао је код златара извјесну суму новца у својој валути, а овај би му дао упутницу на свог колегу да му овај исплати одговарајућу вриједност у тамошњој валути. Те мјенице су златари међусобно пребијали путем неке врсте клиринга. Тако су се у XVI веку развиле приватне банкарске куће, као што су Медичи, Перуци и касније Ротшилди.⁷

⁶ Н. Вучо: Привредна историја Југославије, Београд, 1947, стр. 159.

⁷ М. Вучковић, Банкарство, Београд, 1967, стр. 19.

У новијој монетарној историји ове обвезнице познате су под именом голд сертификатес – златни сертификат, који је издавало Министарство финансија САД-а сваком оном ко положи одређену количину златника. Увођењем сертификата у великој мјери се побољшала и олакшала техничка страна плаћања, што је робни промет веома радо прихватио. Све више се приликом плаћања употребљавају ове потврде умјесто кованог новца, али се све мање враћају депозитару ради подизања готовог новца, тако да је ковани новац све више лежао у касама златара, а они су за то чување новца наплаћивали извјесну накнаду.

Пракса је показала да је то доста нерационално и за депозитара и за депонента. Златари су очигледно могли ове потврде – сертификате, издавати и преко износа положеног новца, јер су увидјели да највећи дио депонованог новца лежи у њиховим касама неискоришћен. Зато су почели издавати ове сертификате и онима који нису положили у депозит готов новац, али су им зато наплаћивали извјестан проценат од вриједности сертификата. Златари су сада имали рачуна да онима који депонују готов новац плаћају извесну камату, јер су од оних којима су издавали сертификате без депонованог новца наплаћивали камату.

Све док је трајало повјерење у издаваоца ових потврда, оне су несметано циркулисале у робном промету. Сада на потврдама није више стајало да је златар примио одређени износ готовог, кованог новца, већ текст који је отприлике гласио овако: „Доносиоцу ове потврде исплатићу 20 фунти у кованом злату“. Ово је већ нешто сасвим друго од оне првобитне потврде, гдје је он изјављивао да је примио одређену количину готовог новца. Тако се дошло до једног новог квалитета, потврда је постала сада обвезница, и од сертификата су постале банкноте. Ријеч банкнота појавила се зато што су се овим пословима почеле бавити банке, па су и добиле име банковне ноте или банкноте.

Прве банке појавиле су се у Италији, чије су државице постале центри тадашње међународне трговине. Прва банка позната у историји банкарства јесте Каза ди Сант Ђорђо у Ђенови основана 1407. године. Касније су сличне банке основане у Марсељу, Венецији, Хамбургу и Нирнбергу, и оне су организовале жиро промет по рачунима својих клијената.

Очигледно је да и у економском смислу долази до знатних промјена и нових квалитета. Наиме, с обзиром на могућност и праксу да се сада издају банкноте као сурогани новца и преко стварно присутног кованог новца у банкама, то доводи до повећаног новчаног оптицаја, јер поред готовог новца и сертификата, у промету се налазе и банкноте које сасвим равноправно са правим новцем врше функцију средства плаћања, односно функцију правног новца. Баш

због ове чињенице да издавање банкнота значи стварање нових облика новца, држава је све више показивала интересовање за овај посао, тако да је издавање банкнота подвргнуто регулисању од стране државе. Појавиле су се тзв. привилеговане банке које су биле овлашћене од стране државе да могу издавати банкноте. Касније је држава ову привилегију и ово право пренијела на једну банку, и тако је створена емисиона или централна банка.

Жирални новац

Појава и стварање жиралног новца има сличну генезу као и појава банкнота. Као што су златари примали на чување златнике, па на основу тога издавали банкноте, тако су сада банкарски примали на чување банкноте, па на основу тога одобравали одређене износе својим клијентима у банчинима књигама. Банке су почеле да врше у ствари благајничку службу за рачун својих муштерија, јер су им на рачунима одобравали све износе примљене у њихову корист, а све исплате које изврше по њиховом налогу књижили су на терет рачуна клијената. Готовина се врло ријетко употребљавала, јер су се исплате и уплате обично вршиле између лица која су имала своје рачуне код банака, тако да се само прекњижавало са рачуна на рачун. Тако је највећи дио положене готовине код банке лежао годинама неискоришћен.

Интересантан је пример Хамбуршке жиро банке (1619) која је водила рачуне својих клијената у једној имагинарној новчаној јединици званој „марк-банко, изражавајући у њој вриједност разних врста код ње депонованих монета. На тај начин вршена су плаћања простим вирманисањем са рачуна на рачун и тако се штеђело у времену и трошковима. Као што видимо банке су у почетку биле установе платног промета, а не кредитне установе.

Касније, дугогодишњом праксом, банкарима је постало јасно да један дио готовине могу позајмити и другим зајмотражиоцима, којих је увијек било довољно па и на претек. Зајмове су одобравали обично оним лицима која су се бавила трговином, која су била власници неких радионица, којима су такође одобравали у својим књигама одређене износе, који су овим лицима служили за одређена плаћања обавеза из пословних односа, тако да је и ту била мала употреба готовог новца. Ова потраживања у банчинима књигама, која се стварају одобравањем кредита коминтентима називају се жирални новац. Жирални новац су значи новчана потраживања по виђењу код банака, којима корисници кредита слободно располажу и врше разна плаћања.

Одобравање кредита и стварање обавеза од стране банке према самој себи није било неограничено. Један дио тако створеног новца морао је бити покривен у виду готовине у банчинима касама. Бан-

ке су морале водити рачуна да један дио жиралног новца морају измирити у облику готовог новца, у облику банкнота, јер ће се један дио одобрених кредита користити и у облику подизања готовине код банке. Са одобреним износом кредита дужници слободно располажу и могу га употребити према својим потребама. Зато банке морају водити рачуна о тзв. ликвидности, да сваког тренутка могу одговорити својим обавезама. На основу дугогодишњег искуства банкарски су дошли до сазнања који дио жиралног новца морају држати у облику готовине у својим касама, односно који проценат од укупно створеног и одобреног жиралног новца.

Поријекло и суштина новца

С обзиром да је у економској науци било много контроверзних мишљења о поријеклу и суштини новца, а има их и данас, сматрамо да у проучавању овог питања треба поћи од Марксове анализе појма и облика вриједности, почев од најпростијег, појединачног или случајног облика па све до „бљештавог новчаног облика“. Као што је познато, еволуцију облика вриједности Маркс је почео простим или случајним обликом вриједности у коме се нека конкретна роба једне врсте налази према само једној јединој роби друге врсте. Тако, на примјер, x робе А = y робе Б, односно x робе А вриједи колико и y робе Б, или 10 метара штофа вриједи колико и један капут. У овом простом облику вриједности налази се тајна свих осталих облика, па и новчаног облика вриједности.

Ове двије различите робе, у нашем примјеру штоф и капут, играју овдје двије очигледно различите улоге: прва роба изражава своју вриједност у другој роби, док друга роба служи као материјал за изражавање вредности прве робе. Прва роба игра активну улогу, и због те своје активне улоге њена вриједност представља се као релативна вриједност, односно налази се у релативном облику вриједности, док друга роба, која има пасивну улогу, функционише као еквивалент, односно налази се у облику еквивалента. Оба ова облика вриједности су нераздвојни и условљавају један другог, али су истовремено и двије супротне крајности и узајамно се искључују, јер једна иста роба не може се истовремено јавити у оба ова облика.

Развојем тржишта и процеса размјене производа, појединачни или прост облик вриједности постаје потпунији, и то тако што се роба којој треба изразити вриједност, у нашем случају роба А, сада сучељава са више различитих роба које играју улогу еквивалента. Тако имао да x робе А = y робе Б, или z робе Ц, или $= v$ робе Д итд., па умјесто простог или случајног облика вриједности долазимо до потпуног или развијеног облика вриједности. Сада имамо да се вриједност робе А изражава не само у једној роби, већ у безброј других роба, тако да свака друга роба представља огледало вриједности ро-

бе А. Све остале робе, у односу на робу А, играју улогу еквивалента. Овај облик вриједности не представља велики напредак у смислу ширења и развијања процеса размјене производа, али ипак ствара услове за даљи напредак, за следечи квалитативан скок.

Током времена свакодневна пракса почиње да избацује само једну робу за коју власници осталих роба желе да размјењују своје производе. Тако се постепено ствара навика и уводи пракса да се вриједност свих осталих роба почиње изражавати вриједношћу једне једине робе, у нашем случају робе А. Сада имамо обрнут ред нашег предходно наведеног обрасца:

у робе Б =, з робе Ц =, в робе Д = х робе А,

тако долазимо до општег облика вриједности који има сасвим нове квалитете у процесу размјене. „Сада робе представљају своје вриједности прво просто, јер једном једином робом, а друго јединствено, јер истом робом. Њихов облик вриједности прост је и заједнички, а стога и општи“.⁸ Код овог облика вриједности видимо да је појединачни еквивалент постао општи, док смо код простог облика вриједности имали да се производи рада претварају у робе само случајно, а свака роба је могла бити прост еквивалент свакој другој роби.

Исто тако код развијеног релативног облика вриједности имали смо случај да се неки производ не размјењује за друге производе случајно, – него редовно и свакодневно, тако да роба у којој се мјери вриједност, која служи за изражавање вриједности прве робе, постала је посебан еквивалент. Најзад, видимо да код општег релативног облика вриједности размјена обухвата цијело друштво као редовна и масовна појава, и то тако што се из великог броја посебних еквивалената издваја један који почиње да врши функцију општег еквивалента и кога свакодневна пракса и новина избацују на површину да игра улогу општег еквивалента.

Међутим, овај „општи еквивалентски облик јесте један облик вриједности уопште. Он дакле може припасти свакој роби“.⁹ Поред тога, нека роба може постати општи еквивалент само онда ако је све друге робе избаци и издигну на мјесто еквивалента. Оног тренутка када улога општег еквивалента припадне само једној роби, односно једној јединој специфичној роби, онда та роба почиње да функционише као новац, постаје новчаном робом. „Она добија специфичну друштвену функцију, а стога и друштвени монопол, да у оквиру робног свијета игра улогу општег еквивалента“.¹⁰ Познато је из историје да је то повлашћено мјесто освојила једна одређена роба – злато.

⁸ К. Маркс: Капитал, I том, Култура, Београд, 1947, стр. 30.

⁹ К. Маркс: цитирано дјело, стр. 34.

¹⁰ К. Маркс: цитирано дјело, стр. 34.

Освајањем овог монопола општег еквивалента од стране једне одређене робе – злата, добили смо нови облик вриједности – новчани облик вриједности. Сада добијамо нову формулу:

у робе Б =, з робе Ц, в робе Д = х новчане робе А.

Злато иступа, вели Маркс пред друге робе као новац само зато што је раније пред њих већ иступало као роба. Само што је раније иступало или као појединачни еквивалент у случајном облику размјене, или као посебни еквивалент поред других роба које су играле улогу еквивалента. Међутим, чим је злато током времена и са развојем процеса размјене освојило монопол општег еквивалента, онда је оно постало новчаном робом, а општи облик вриједности претворио се у новчани облик.¹¹ Као што видимо новац се јавио као производ процеса размјене и из њега је израстао. „Новчани кристал нужен је производ процеса размјене и њиме се разноврсни производи рада истински изједначају, па стога и истински претварају у робе. Историјско распрострањење и продубљивање размјене развија ону супротност између употребне вриједности и вриједности која дријема у природи робе. Потреба да се за саобраћај нађе спољашњи израз овој супротности нагони на стварање самосталног облика робне вриједности, и не мирује и не стаје док тај коначно не постигне удвостручавањем робе у робу и новац. Због тога се у истој мјери у којој се врши претварање производа рада у робе, врши и претварање робе у новац“.¹²

Колико вриједи сам новац као роба, као одређена количина злата, одређује друштвено потребно радно вријеме које је потребно за његову производњу. Овдје можемо истаци и двоструки карактер употребне вриједности новчане робе, јер поред посебне употребне вриједности коју новац има као роба, у случају кад се злато употребљава за израду накита, вјештачких зуба и сл., новац добија и друштвено функционалну употребну вриједност, јер функционише у друштву као средство размјене, што значи, он се употребљава за обављање једне веома важне и свакодневне друштвене функције.

Међутим, у свијету још увијек постоје веома контроверзна мишљења о томе шта је новац и каква је његова суштина, тако да у савременој економској теорији о овом проблему се још увијек много расправља, а често нас неки теоретски ставови враћају на сам почетак дискусије о новцу. У грађанској теорији о новцу прихватило се и одржало схватање о робном поријеклу новца, мада савремени буржоаски теоретичари то нерадо истичу, па у својим анализама често „заборављају“ на ову чињеницу. Они се најчешће задржавају на површини ствари, на спољним манифестацијама, на економетријском

¹¹ К. Маркс: цитирано дјело, стр. 35.

¹² К. Маркс: цитирано дјело, стр. 49. и 50.

испитивању појединих функција новца, на факторима који утичу на понуду и тражњу новца, како ова понуда и тражња утиче на токове репродукције и сл.

Новац је омогућио свођење индивидуалних радова на друштвени рад. Сада производња неке робе у суштини представља само средство да би се дошло до новца.

Улога новца

Поред двије основне функције, мјера вриједности и средство размјене или прометно средство, новац је током свог даљег развоја добио и друге важне функције, као што су: платежно средство, средство за згртање блага и средство плаћања у међународним односима, односно као свјетски новац. Има мишљења да постоји још низ других, тзв. акцесорних функција новца које је он попримио у новијој историји свога постојања, а то су: функција конзерватора вриједности, функција представника солвентности и ликвидности и функција гаранта слободе конзума.¹³ Уколико анализирамо улогу новца у савременим условима могу се уочити још неке функције као на примјер, да служи као капитал, као акумулација, и сл., али мислимо да су све то изведене функције из пет основних функција новца.

Новац као мјера вриједности

Видјели смо да се прва функција злата као новца састојала у томе да служи као материјал за изражавање вриједности свих осталих роба. Злато је могло вршити ову функцију зато што је и само роба, што је у њему опредмећен апстрактни људски рад. Нису робе самјерљиве преко новца, већ зато што су све робе као вриједности опредмећен људски рад, оне су саме по себи самјерљиве, јер могу заједнички мјерити своје вриједности истом специфичном робом и тиме ову претворити у заједничку мјеру својих вриједности. „Новац као мјера вриједности нужен је облик у коме се испољава она мјера вриједности која се налази у самој роби - радно вријеме“.¹⁴

Свака роба мјери своју прометну вриједност у новцу, односно, у злату, тако што се одређена количина робе размјењује за одређену количину злата, а то у суштини представља размјену једнаких количина уложеног људског рада. Вриједност робе изражена у новцу је уствари цијена, или како се често истиче, цијена је новчани израз вриједности робе. Приликом размјене, робе се претварају у одређену

¹³ М. Вучковић, Савремени проблеми монетарне теорије и политике, Београд, 1960. стр. 26.

¹⁴ К. Маркс, Капитал, I том, оп. цит., стр. 55.

количину новца, односно у одређену количину злата. Зато је било нужно да се утврде јединице мјере, односно одређене тежинске јединице. „Сама ова јединица развија се даљом подјелом на аликвотне дијелове у мјерило. Прије него што постану новцем, злато, сребро и бакар већ имају таква мјерила у својим металним тежинама, тако да за јединицу мјере служи на пример и фунта, која се овамо дијели на унце итд., а онамо сабира у центе итд. Због тога затечена имена мјерила тежине и јесу првобитна имена новчаног мјерила, или мјерила цијена у сваком металном оптицају“.¹⁵ Видимо, да се новац јавља као мјера вриједности и као мјерило цијена, и то у првом случају као друштвено признање људског рада, а у другом као одређена и утврђена тежина метала. Ову одређену количину злата утврђивала је свака држава законом за своју новчану јединицу.

Маркс наводи три разлога који су довели до тога, да се новчана имена металних тежина постепено одвајају од првобитних њихових тежинских имена.¹⁶

Прво, увођење страног новца код мање развијених народа, чија су се имена разликовала од домаћих имена за тежину. Друго, у току развоја племенитији метал потискује мање племените метале из функције новца, тако сребро потискује бакар, злато потискује сребро.

Тако имамо да је фунта била име за стварну фунту сребра, (1 фунта = 453,592 грама), а како је злато потиснуло сребро као мјеру вриједности и како се мијењало у односу 1:15, то је сада једна петнаестина фунте злата играла улогу фунте сребра и задржала име фунте као новчано име, иако је тежински била петнаести дио фунте. Треће, у историји се вршило кривотворење новца од стране владара, тако да се стално смањивала стварна садржина и количина племенитог метала у новчаној јединици, иако је номинално та новчана јединица фунгирала као да садржи ону количину злата или сребра колико је било на њој означено. Ово је кроз историју ишло све дотле, док се није законом утврдио стварни садржај племенитог метала у једној новчаној јединици. Тако је свака држава законом утврђивала количину племенитог метала у својој новчаној јединици, а та новчана јединица представљала у ствари мјерило цијена.

У дугогодишњој пракси људи су све више изражавали вриједност робе у новчаној јединици, а све мање у количини злата, тако да се дошло до нивоа када се вриједност робе не своди више на количину злата, већ искључиво и непосредно се изражава у новчаним јединицама, које сада постају мјерило цијена. Овде треба уочити разлику између мјерења вриједности и мјерења цијена, јер мјерењем вриједности се врши упоређивање једнаких количина утрошеног

¹⁵ К.Маркс, Капитал, I том, оп. цит., стр. 58.

¹⁶ К.Маркс, Капитал, I том, оп. цит., стр. 60.

апстрактног људског рада, док мјерењем цијена се одређена вриједност своди и мјери новчаном јединицом.

То значи да је мјерење вриједности једна друштвена функција, а мјерење цијена је једна чиста техничка функција. Међутим, иако је мјерило цијена чисто техничка функција у односу на мјерење вриједности, ипак је за робни промет веома важно да ово мјерило цијена буде постојана величина, односно да јединица мјере буде стабилна, јер не може 1 метар да буде час 98, час 99 сантиметара, а само понекад 100 сантиметра. Према томе, иако су јединице мјера техничке величине, ипак за нормално и несметано одвијање робног промета и свакодневног пословања, неопходно је да ове јединице мјере буду постојане величине. Зато се за мјерило цијена мора утврдити тачно одређена тежина злата као јединица мјере, а то је новчана јединица, коју обично држава одређује законом.

Уколико постоји подударност између понуде и тражње, цијена неке робе зависи од вриједности те робе, вриједности злата и количине злата у једној новчаној јединици. Очигледно је да уколико се вриједност робе повећава или смањује, да се у истој сразмери повећава или смањује њена цијена, под условом да остане непромјењена вриједност злата и количина злата у једној новчаној јединици. Уколико би се вриједност злата повећавала или смањивала, због промјена у продуктивности рада у производњи злата, онда би се цијене роба мијењале у обрнутој сразмери. Исто тако стоји и однос између количине злата у једној новчаној јединици и цијене робе, јер уколико је количина злата у једној новчаној јединици мања утолико је цијена робе већа и обрнуто, под претпоставком да је непромјењена вриједност робе и вриједност злата.

Приликом утврђивања вриједности неке робе новац не мора да буде присутан, јер да би се изразила цијена неке робе потребно је знати вриједност новца, вриједност те робе и које је мјерило цијена. Према томе можемо слободно рећи да новац врши функцију мјере вриједности идеално или замишљено, јер није уопште потребно његово присуство да би се утврдила вриједност неке робе, односно њена цијена. Из овога јасно произилази да цијена неке робе треба да се подудара са њеном вриједношћу и то треба нормално очекивати у пракси. Међутим, управо у практичном животу цијене често одступају од вриједности робе, што значи да долази до квантитативне неподударности између величине вриједности и цијене, па чак и до квалитативне противурјечности. „Ствари које саме собом нису робе, на пример савјест, част итд., могу њихови власници изнијети на пазар за новац, и тако оне својом цијеном добијају облик робе. Отуда нека ствар може формално имати цијену а да нема вриједност“.¹⁷

¹⁷ К. Маркс, Капитал, I том, оп. цит., стр. 62.

Новац у функцији средства промета

Новац у функцији прометног средства јавља се, као што смо то раније описали, као посредник у процесу размјене робе, и то тако што се роба продаје за новац, а затим се за тако добијени новац купује роба. Тако долазимо до познате Марксове формуле $P - H - P$, односно до раздвајања процеса размјене на два самостална чина: на чин продаје $-P-H$ и чин куповине $-H-P$. Ову прву метаморфозу робе у новац Маркс назива смртни скок робе, јер уколико овај скок не успије, роба неће пропасти, али њен власник сигурно хоће, пошто индивидуалан рад робног произвођача добија друштвено признање тек на тржишту продајом робе. Раздвајање процеса размјене на два самостална чина, на чин продаје и чин куповине има веома велики значај, јер омогућује да се они могу раздвојити по времену, мјесту и количини. Ово се јасно може видјети у чињеници да кад неко нешто прода не мора у исто вријеме за новац који је добио продајом купити неку другу робу, затим може купити неку другу робу, али не за цјелокупни износ новца који је добио продајом робе. На крају, робни произвођач који је продао робу на тржишту не мора купити другу робу на том истом тржишту, већ новцем који је добио може купити неку робу на сасвим другом тржишту у земљи или иностранству.

Новац као благо

Ову функцију новац може вршити само уколико се ради о новцу пуне материјалне вриједности, односно уколико је у питању златни новац, јер само злато има своју унутрашњу вриједност. Пошто је новац у облику злата имао своју унутрашњу вриједност, то је његово гомилање значило згртање блага, јер се новац повлачио из оптицаја. Продаја робе је имала за циљ да се што више добије новца, да се мало купује, како би што више новца било згнато у виду блага. Поред овога, гомилање новца значи привремено одлагање куповине робе, и у том међувремену он чува вриједност продате робе, а гомилање те вриједности значи уједно и згртање блага у ширем смислу.

Гомилање великих количина правог робног новца значи згртање великих количина блага које постоји не само у самом новцу, већ и у могућности претварања у велике количине разноврсних економских добара, па некада и неекономских, моралних вриједности. Пошто се извјесна количина новца увијек налази у облику блага, што значи ван новчаног оптицаја, то благо представља неку врсту резервоара који служи уједно и као канал за притицање и као канал за отицање прометног новца. У њега се сливају сувишне количине златног новца из оптицаја, али се из њега и враћају када је то потребно робном промету; „тако да овај никад не препуњује своје оптицајне канале“.¹⁸

¹⁸ К. Маркс, Капитал, I том, оп. цит., стр. 92.

Новац као платежно средство

Новац је служио и као средство за измирење разних обавеза дужника по било ком основу. Са развојем робног промета све више долази до временске неподударности између времена преузимања робе од стране купца и момента плаћања, тако да продавац добија само писмено или усмено обећање купца да ће му у одређеном року исплатити вриједност робе. У моменту исплате новац игра улогу платежног средства. Видимо да потреба за убрзањем робног промета, за бржом реализацијом робе, доводи до продаје робе на кредит, тако да се сада ствара непрекидни ланац међусобних дуговања и потраживања, односно развијају се дужничко-повјерилачки односи нарочито између произвођача робе и трговаца. Овај механизам функционише добро све до момента када један од дужника буде у немогућности да измири своју обавезу из било којих разлога, а чим се ланац прекине на једном мјесту онда долази до прекида и застоја у осталим односима, што се одражава и на застоје у производњи. Тако се стварају могућности за појаву криза.

„Функција новца као платежног средства садржи у себи једну непосредну противурјечност. Уколико се плаћања изравњавају, он функционише само идеално као рачунски новац, или мјера вриједности. Уколико се мора стварно платити, он не иступа као прометно средство, као само тренутни облик чијим се посредством врши размјена материје, већ као индивидуално оваплоћење друштвеног рада, као самостална егзистенција прометне вриједности, као апсолутна роба. Ова противурјечност избија у оном моменту продукционих или трговачких криза, који се зове криза новца“.¹⁹

Новац као свјетски новац

Новац у функцији свјетског новца јавља се као пета његова функција. Појавом и формирањем свјетског тржишта и све већим развојем међународних економских односа, поставило се питање шта треба да служи као мјера вриједности и средство плаћања у тој међународној размјени робе, јер у различитим земљама постоје различити новчани системи. Без обзира на чињеницу што је у доба златног важења функционисао златни новац, ипак су различите новчане јединице у разним земљама садржале и различите количине злата у новчаној јединици. Зато је новац, прелазећи националне границе морао да „скида са себе локалне облике“, и да се враћа у свој првобитни облик племенитог метала, односно у новац пуне вриједности – у злато.

¹⁹ К. Маркс, Капитал, I том, оп. цит., стр. 92.

Злато сада као свјетски новац функционише као опште платежно средство, као опште куповно средство и као апсолутно друштвено оплођење богатства уопште. Као опште платежно средство у функцији свјетског новца злато долази до изражаја приликом измирења обавеза по платном билансу земље. У току одређеног временског периода, обично у току једне године, врши се економска размјена између двије земље и том приликом није потребно вршити плаћање у злату за сваку испоруку робе, већ се на крају године изврши међусобно пребијање дуговања и потраживања, па се само разлика исплаћује у злату. Злато у функцији свјетског новца служи и као опште куповно средство, и то у случају поремећених међународних политичких и економских односа, као што су економске кризе, политичке кризе, ратови и сл. У таквим околностима немогуће је обављати међународну размену путем кредитирања, клиринга и сл., већ се куповина робе обично врши тако, што се приликом сваке испоруке робе одмах мора извршити и плаћање у злату.

Злато је постало представник богатства у међународним размјерама, јер приликом преноса злата из једне земље у другу оно задржава исту вредност и моћ, па се често ова преношења и врше у вријеме рата ради очувања богатства. Злато се јавља у свијетским размјерама као општа роба за коју се могу добити све остале робе, па као такво представља идеалан облик богатства и његовог очувања.

Функције савременог, кредитног новца

Пошто функцију мјере вриједности новац врши апстрактно или замишљено као представник апстрактног људског рада, онда је свеједно да ли се у промету јавља робни или кредитни новац. Вриједност или куповна снага новца одређена је укупном вриједношћу свих роба произведених у друштву, без обзира о каквом се појавном облику новца ради у конкретном случају. Разлика постоји само у томе што код робног новца веза између вриједности новца и вриједности новчане робе је непосреднија, док у случају кредитног новца ова веза произилази из платежне функције новца, што значи није непосредна већ изведена из куповне снаге новца. То значи да кредитни новац нема сопствену употребну вриједност нити сопствену вриједност. Међутим, савремени кредитни новац има друштвену употребну вриједност, јер врши специфичне друштвене функције – служи као прометно и платежно средство.

У условима функционисања правог робног новца функцију средстава за згртање блага вршио је овај новац тако што се златна монета претварала у благо, у гомилање блага, као самосталан облик богаћења. Данас у условима постојања савременог, кредитног новца ова функција се јавља као сума резервних фондова платежних средстава. Због тога неки сматрају да је у овом случају „боље говорити

као о функцији залихе вриједности него као о функцији згртања блага“.²⁰ То се објашњава потребом формирања амортизационих фондова и акумулативних фондова, односно сакупљање новца у „резервоар платежних средстава“. Међутим, да ли ће новац у оваквим околностима бити и чувар вриједности то у великој мјери зависи од фактора који утичу да се кредитни новац као знак новца удаљава или не удаљава од знака вриједности.

Облици савременог новца су веома различити не само са становишта националних ознака, него су они и као знакови вриједности међусобно веома различити. Зато је неопходно утврђивати квантитативни однос између националних валута, односно утврђивати њихов међусобни однос или паритет. Овај паритет се изражава као одређени квантитативни однос домаћих и страних новчаних јединица по коме се изражавају међународна плаћања путем девиза као домаћих потраживања на инострану валуту.²¹ Да ли ће нека национална валута, иако је кредитни новац, имати улогу свјетског новца зависи прије свега од њене стабилности на унутрашњем плану, односно од унутрашње куповне снаге и унутрашње стабилности домаће валуте.

Закључак

Посматрањем новца као друштвено-економске појаве настале на одређеном ступњу развитка људског друштва, долазимо до ближег и конкретнијег сазнања о новцу.

Новац има специфичну, изведену вриједност, јер сам рад који је уложен у једну папирну новчаницу је толико мали да се може сасвим занемарити. Због ове изведене вриједности новца у науци и пракси постоји низ различитих и контрадикторних мишљења о новцу, јер новац сам по себи нема никакву вриједност, а за њега се могу добити све вриједности људског рада, често и неке моралне вриједности.

Кроз историјски развој новац је мијењао свој облик почев од стоке, комада коже, комада тканине, шкољке, комада гвожђа, па све до првог кованог новца, новчаница и на крају жиралног новца. Облицима новца који су се појављивали у току историјског развитка, заједничко је то да је сврха њиховог постанка и сталног усавршавања била да постану опште средство размјене производа, које ће омогућити што боље, брже и сигурније обављање процеса размјене. Према томе, чињеница је да је новац везан пупчаном врпцом за процес размјене производа и да је из њега израстао. У суштини научну анализу поријекла новца, односно најадекватнију генезу новца представља развој облика вриједности од простог, преко општег до новчаног.

²⁰ A. Stranjak, *Monetarne finansije*, Mostar, 1979, str. 82.

²¹ A. Stranjak, *Monetarne finansije*, Mostar, 1979, str. 84.

У функцији мјере вриједност новац се јавља као идеалан, апстрактан и замишљен новац. Међутим, у функцији прометног средства новац се јавља у опипљивом, очевидном облику као осамостаљени облик вриједности робе, у облику новчаних знакова. У условима кредитног новца функцију прометног средства овај новац не врши само као знак новца, него је и сам кредитни новац знак стварног новца. Функцију платежног средства у условима правог робног новца, новац је вршио преношењем злата или банкнота у моменту плаћања. У условима кредитног новца функција платежног средства обавља се тако, што се умјесто преноса апсолутне робе, дефинитивно плаћање стварно обавља знаковима стварног новца, који су само знаци вриједности.

Литература

- Вучковић М., Савремени проблеми монетарне теорије и политике, Научна књига, Београд, 1960.
 Вучковић М., Банкарство, Научна књига, Београд, 1967.
 Вучо Н., Привредна историја Југославије, Београд, 1947.
 Galbraith J.K., Новац, Стварност, Загреб.
 Маркс К., Капитал, I том, Култура, Београд, 1947.
 Маркс К., Прилог критици политичке економије, Култура, Београд, 1960.
 Meichsner V., Основи науке о новцу, Скопје, 1958.
 Страњак А., Монетарне финансије, Мостар, 1979.
 Херодотова историја, I књига – Клија, Матица српска, Нови Сад, 1966.

Srpko Kosarić, Belgrade

APPEARING, DEVELOPING AND ESSENCE OF MONEY

Summary

Money is social appearance from the ancient times, created at the certain level of historical development of human society. At first it was used for making the process of good exchange easier and more perfect. However, in the course of time money had some other functions as well, and it became sort of independent force with the reversible effect on economical base, which was a base for creating money. Money was created and developed along with creating and development of market and manufacture of goods. Money brought to social conflicts between individual and social character of work, and value at market and pure value. Most important functions of money are measure of value, mean of transport, money as treasure and world money.

Key Words: Money, Coins, Bills, Giro Money, Measure of Value, Mean of Transport, Money as Treasure, World Money, Credit Money